

ӘОЖ 81:0/9

Г.Қ. Қортабаева, А. Бисенғали*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: sarestek@mail.ru

Түрік тіліндегі терминдену үрдісі

Мақалада түрік тілінің терминдену үрдісін және бұл үрдістің ерекшеліктерін анықтау үшін сол ерекшеліктерге байланысты үрдісті кезеңдерге бөлуі қарастырылған.

Түйін сөздер: терминдер, Ататүрік кезеңі, түрік терминологиясы.

G.K. Kortabaeva, A. Bisengali

The trend toward termination unit vocabulary Turkish

The article discusses the tendency to terminate vocabulary Turkish language, as well as to determine the features of this trend, its division into periods in connection with these features.

Key words: terms, the period of Atatürk, Turkish terminology.

Г.К. Кортабаева, А. Бисенғали

Тенденция к терминизации лексики турецкого языка

В статье рассматривается тенденция к терминированию лексики турецкого языка, а также даются определения особенностей этой тенденции, ее деление на периоды в связи с этими особенностями.

Ключевые слова: термины, период Ататюрка, турецкая терминология.

Түркітілдес халықтардың барлығында терминологиялық қоры, терминжасам жүйесі тұтастай жетілген деп айта алмасымыз анық. Әсіресе, Ресей құрамындағы түркітілдестердің терминдері соңғы бір ғасырда ешқандай да жетілмегені, байымағаны шындық. Сондықтан түркітілдес халықтар арасында салыстырмалы терминологиялық сөздігін жасау маңызды.

Қазақ терминологы Комитет төрағасы Ш. Құрманбайұлының айтуынша, салыстырмалы терминологиялық қор жасаудың маңызы зор. «Осыдан бір ғасырға жуық бұрын қолға алуға тиісті шаруаны біз объективті және субъективті себептермен «ештен кеш жақсы» деп енді ғана қолға алғалы отырмыз. Біз алдағы термин шығармашылығында тәжірибе бөлісумен өзара термин алмасу жайын ойласуымыз керек. Ғалымдар мәліметіне сүйенсек, әрбір 25 жылда ғылыми пәндердің саны 2 есеге артып отырады. Ендеше жаңа салалардың баршасындағы

терминологияны қалыптастыруда бізге бірлесе жұмыс атқару керек. Тілаларлық біріздендірудің болашағы да осында» деген комитет төрағасы осы орайда Түркия Ақпараттық технология қоғамының ІТ терминологиясы мәселесін уақытылы көтеріп отырғанын атап өтті. «Кезіндегі Кеңес одағының құрамында болған түркітілдес мемлекеттер термин қабылдаудың бір ғана көзі ретінде орыс тілін танып қалған дәстүріне жүгіне бермей, ІТ терминологиясы саласында түрік тілінде жасалған туыстас тілдің тәжірибесіне ерекше ден қою қажет. Расында, ІТ технология саласының терминдерін өз тілінде жасаған жалғыз Түркия ғана. Бұл тәжірибе түркітілдестер арасында кеңінен тараса игі», – деді Ш. Құрманбайұлы [1, 1959].

Терминдер нақты түсіндіріліп, әлеуметтік білімнің, әсіресе біздің тақырыбымыз болып отырған тіл және грамматика негізінде оқытылып, үйретілуі талқыланып, жаңа пікірлердің

пайда болуын қамтамасыз етеді. Ұғымдардың термин ретінде қабылдануы және қолданылуы үшін кең таралуы және ортақ қолданылыстың болуы шарт [2, 15].

Термин сөзі латын тілінде «шегі, соңы» деген мағынада қолданылатын «terminus» сөзіне ұқсас derlemek (жинау) етістігінің ескі түрі болып табылатын termek етістігінен «-im» жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Түркі тілдес елдер бұл терминнің орысшасын қолдануда [3, 20]. Терминдердің мағынасын түсіну, ауқымын білу үшін жалпы сөздіктер жеткіліксіз болуы мүмкін. Терминдердің шектеулі болуымен бірге ерекше мағыналарын білу үшін терминдер сөздіктеріне қажеттілік бар.

Сол себептен бірнеше терминдер сөздігінде ескі, жаңа және өзгеріске түскенін бір сәтте көре аламыз. Бұл ретсіздіктің алдын-алудың жолы, бір бірлестікке бірігу және сол бірлестіктің мүшелері тарапынан анықталған кеңеске сәйкес терминдерде кең таралған және ортақ қолданылыс негізге алынып терминдер сөздігі жасалуы қажет. Хамза Зулфикардың айтуынша, бүгіндегі Түрік тілі қоғамында осылайша жұмыс істеп және интернет арқылы Ататүрік кезеңіндегі секілді халықтың белсенділігі қамтамасыз етіліп олардың еңбектерін жалғастыруда [3, 25-25].

Негізгі ұлттық термин жасау мәселелері Ататүрік бұйрығымен, екінші тіл құрылтайынан бері басталған. османлылардың соңғы кезеңінде терминдердің болуы, қолданысы, түп негізі, жасалынуы және қабілеттілігі жайында үлкен тартыстар болған. Терминдер алғашында жалпы сөздерден бөлінбестен жазылып келді. Бұған байланысты өткен екі ғасырдан бері әлемде және біздің елімізде де маңызды жағдай болып табылады. себебі соңғы екі ғасырдың ішінде әлемде соншалықты үлкен бір өзгеріс және қайта құрылым болғандықтан, адамзат тарихы бойынша жасалған ғылыми және техникалық еңбектердің көбі соңғы екі жүзжылда жасалыныпты..

Түрік тілінің терминдену үрдісін және бұл үрдістің ерекшеліктерін анықтау үшін, сол ерекшеліктерге байланысты, үрдісті кезеңдерге бөлу керек.

Түрік тілі терминологиясының даму және қалыптасу кезеңі, бізге термин жасау жұмыстарының жан-жақты жүзеге аспай отырғанын көрсетуде. Саяси, әлеуметтік және қоғамдық себептердің ықпалымен белгілі бір кезеңінде тез немесе ақырындап жүзеге асырылғандығы көңіл аудартады. Бұның екі себебі бар. Біріншіден, термин жасау қажеттілігі, яғни жаңа ғылыми

және техникалық дамудың жаңа термин жасауға алып келуі, екіншіден еліміздегі тіл туралы саясаттың ықпалы да маңыздылау болды.

Зерттеуші М. Кахраман «Түрік терминологиясы және классикалық кезең» атты мақаласында түрік тілінің сөздік болмысының терминдену үрдістерін қалыптастырған себептерге байланысты беске бөліп қарастырады. Бұл жерде түрік тілінің терминологиясының тарихи үрдісін де көре аламыз.

1. Классикалық кезең – Селжұқ және Осман мемлекеттері кезеңіндегі терминология (1100-1839 ж.).

2. Танзимат кезеңі – араб тілінен жаңа терминдердің пайда болуы (1839-1876 ж.).

3. Конституциялық басқару кезеңі – араб тілінен терминдердің кіруімен бірге түрік тілінен де терминдер жасалатынын зерттейтін кезең (1878- 1908 ж.).

4. Конституциялық басқару кезеңі – өтпелі кезең, араб тілінен термин жасауға шектеу салынып, түрік тілді түбірлерден, егер ол болмаса шетелдік түбірлерден түрік тіліндегі қосымшалармен термин жасау кезеңі (1908-1927 ж.).

5. Ұлттық терминология кезең – терминдер түрік тілді түбір және қосымшалар арқылы жасалатын кезең (1923-2000 ж.).

М. Кахраман бұл кезең өз ішінде үшке бөлінеді деп көрсетеді: а) 1923-1945 ж. кезеңі; ә) 1945-1980 ж. кезеңі; б) 1980-2000 ж. кезеңі [4].

Классикалық кезең. IX ғасырдан бастап түркілердің ислам дінін қабылдай бастағанын білеміз. Бұл жаңа қабылданған діннің алдымен діни терминдері, кейін әдеби терминдері, одан кейін барлық өнер және білім салаларының терминдері араб тілінен алынған сөздермен қолданыла бастады. Мұны біраз діни толқуға және әлеуметтік өмірдегі діннің рөлі бойынша түсіндіруге болады. Әсіресе IX ғасырдан бастап үлкен топтар ортасынан ислам өркениеті әлеміне кірген Түрік әлемінде алдымен арабтарға, кейін басқа ұлттарға түрікшені үйрету мақсатымен жазылған грамматика және грамматикалық сөздік аралас еңбектерін көреміз. Бұл еңбектердің көпшілігі араб тілінде, кейбіреулері парсы тілінде жазылған. Бұл еңбектерде түрік тілінің сөз, сөйлем ережелері, терминдері араб тілінің Divanu Luget-if türk(M1073) кітабы ережелеріне сәйкес İdrak lisani'-Atrak (м.1312), Mukaddimetü'l-Eder (13 ғасыр), ettuhfetü'z-Zekiyye(14 ғасыр), секілді кітаптардағы негізгі еңбектердегі тіл ережелері араб тілінен алынған терминдермен салыстырылады [5].

Селжұқтар заманында қолданылған терминдердің араб тілінен алынған мысалдарымен, түркілердің Түркістаннан алып келген тіл тәжірибелерінің нәтижесінде пайда болған түрікше терминдердің бірге қолданылуы бір кезеңге тиесілі болғанын көре аламыз. сол кездегі тәжірибиелер көрсеткендей, терминдер тақырыбында түрік тіліне қарсы қызмет ететін жолы және әдісі бар болғанын көрсетеді. Бұл жағдай осман заманында да өз жалғасын тапқан.

Түрік тілі XII ғасырдан кейін солтүстік және оңтүстік болып екіге бөлініп кеткенін білеміз. Оңтүстік түрікшесі, әсіресе, Анадолыда таралып білім беру, өнер, әдебиет және эстетика тілі ретінде қолданыла бастады, – деп жазады Ағаш сырры Левендт «Түркі тілдерінің дамуы және қарапайымдануы» атты кітабында [6, 25-50].

Нәтижесінде бұл себептермен түрік тілі екінші орынға түсіріліп, араб және парсы тілдерінің сөз және терминдері алдыңғы қатарлы жоспарға шықты. османлы түрік зиялысы өзін танытуда, жазған еңбектерінде өзін ислам жерінің бір бөлігі, тіпті орталығы деп санайды, шығарған еңбектерін де бұл жер үшін жазылғандығын білдіреді. Бұның нәтижесінде аралас араб және парсы тілі ережелері бойынша жазу үрдісі артты. Алайда түрікше сөз және терминдердің жазылуы және оқытылуына байланысты ешбір құлшыныс көрінбейді. Сол себептен түрікше сөздермен жазудың қиын болуы, бірдей уақытта жеке тұлғалармен бір сөздің бірден көп түрікше сөздерден алыстауға әкеп соқты.

Османлы түрік зиялысы өзін танытуда, жазған еңбектерінде өзін ислам жерінің бір бөлігі, тіпті орталығы деп санайды, шығарған еңбекте-

рін де бұл жер үшін жазылғандығын білдіреді. Бұл жағдай және ой көптеген салаларда байқалуда. османлы зиялыларының бұл жақсы ниетті және дүниені қамтитын әлем көрінісі, түрік тілінің дамуы және орнығуының орнына оған қарсы жағдайға жетті.

Зерттеуші Ағаш сырры Левенд «Еуропа әсіресе Франциямен саяси қарым-қатынастардың басталуымен тілімізге шет тілдерден сөздер кіре бастағандығын атап өтіп, сайт Паша «Журналист тілі» атты кітабында алғашқы кірген сөздің «statuquo» екендігін жазғандығы, бұл сөзден елу жылдан кейін politique және diplomatie және қаржы термині ретінде де empirant, avance сөздерінің енгендігін, қазіргі кезде де аталған сөздерге балама табылмағандығын атап өтеді [6, 5].

Зейнеп Қорқмаз түрік терминологиясындағы терминдерді қарастырылатын жолды үш бөлімге бөледі:

1. Латын тіліндегі терминдерді өзгертпестен қолдану.

2. Араб тіліндегі терминдерді қолдану, жоқ болса арабша түбірлерден жаңа сөз және терминдер ойлап табу [7 401].

3. Жаңа терминдерге түрік тілінде балама табу. Жаңа тілге қатысты әрекет ұлттық термин жасауға апаратын ең пайдалы және нақты, шынайы қадам ретінде саналады.

Терминдердің өздері, мағыналары және ауқымы қарама-қарсы болып ұсынылған сөздер әлі де талқыланып келеді. Бұл тартыстардың негізінде бір ұғымға бірден көп сөздің ұсынылуы және осы ұсынылған сөздердің мағынасын әркімнің басқаша түсінуінде жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Түркітілдес халықтар арасында салыстырмалы терминологиялық сөздік жасау маңызды // <http://webcache.googleusercontent.com>
- 2 Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Engin yay. 2001. – S. 15.
- 3 Hamza Zülfiyar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK yay. –Ankara, 1991. – S. 20.
- 4 Қахраман М. Түрік терминологиясы және классикалық кезең // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – № 3 (76). – 2010, 145-148-б.
- 5 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun yay. – İstanbul, 1987. – S. 25-50. Fuat Bozkut, Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı yay. – Ankara, 1999. – S. 1111-125.
- 6 Levent, Ağah Sırrı, Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK. Yay.3. Baskı. – Ankara, 1972. – S. 530-532.
- 7 Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay.ii. Baskı. – Ankara, 2003.

References

- 1 Turkitildes halyktar arasynda salystyrmaly terminologijalyk sozdik zhasau manyzdy // <http://webcache.googleusercontent.com>
- 2 Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Engin yay. 2001. – S. 15.
- 3 Hamza Zülfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK yay. –Ankara, 1991. – S. 20.
- 4 Kahraman M. Tүrik terminologijasy zhane klassikalыk kezen // L.N. Gumilev atyndagy EҰU Habarshysy. – № 3 (76). – 2010, 145-148-b.
- 5 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun yay. – İstanbul, 1987. – S. 25-50. Fuat Bozkut, Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı yay. – Ankara, 1999. – S. 1111-125.
- 6 Levent, Ağah Sırrı, Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK. Yay.3. Baskı. – Ankara, 1972. – S. 530-532.
- 7 Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay.ii. Baskı. – Ankara, 2003.